

КИРИЛ ХРИСТОВ — ПЕВЕЦ НА ЛЮБОВТА И НА ПРИРОДАТА

Желю Авджиев

От годините, когато се появяват първите „песни“, „въздишки“ и „трепети“, които говорят за младежкото опиянение на двадесетгодишния поет (1894—97), до „последните пожари“ от творческия огън на неспокойната му лира (1944) изминават цели пет десетилетия. В този полувековен богат и сложен период от разитието на нашата литература Кирил Христов е твърде деен творец.

Започнал, по общото признание, като една от най-надеждните сили на младата поетична генерация от 90-те години той създава извънредно сочни, притежаващи несъмнена поетична мощ стихове, които го поставят на едно от първите места в нашата поезия. В литературните статии името му се среща след имената на Вазов, Пенчо Славейков, Яворов. . . Твърде скоро обаче Кирил Христов се отказва дръзко и предизвикателно от всякакви обществени идеали и пориви. Проявявайки пълна идейна нестабилност, той започва да се интересува като гражданин и поет преди всичко от личното си аз. И неговото творческо развитие става сложно и неравно, противоречиво и низходящо. Като лишава много рано по-голямата част от творческото си дело от по-дълбоко идейно-нравствено съдържание, от социален пълнеж, Кирил Христов се движи като поет от чудесните изблици на любовната страст и на преклонението пред българската природа, през необузданата стихия на еротизма и самовеличаенето до грубите шовинистични кръсъци, до поетичния анахронизъм.

Невинаги достатъчно дълбок и нехаен дори към идейно-художествените проблеми, пъстър и неравен в общото оформяне на своите творби, поетът не се задържа на едно място. Това прави извънредно трудно проследяването на творческия му път. При всичките си заблуди и провали Кирил Христов си остава един от значителните представители на нашата поезия до войните, блестящ лирик — певец на младостта, любовта и природата, автор на съдържателни поеми и балади, безспорен майстор на стиха, допринесъл немалко за обогатяването на българския език.

Първите юношески стихове на Кирил Христов са създадени при сравнително благоприятна обстановка. Изгубил родителите си още по време на Освободителната руско-турска война — роден на 25 юни 1875 г. в Стара Загора — Кирил Христов живее при своите вуйчовци. Годините,

прекарани в различни градове, където един от вуйчовците му е офицер, обогатяват впечатленията му, а книгите в културното семейство, руското сп. „Нива“ и други засилват литературните интереси на бъдещия поет. Започва да пълни ученическите тетрадки със стихове. Като ученик в Търново и Русе се увлича в излизащата тогава социалистическа литература и заживява изобило със социалистическите идеи, завладели всичко по-будно сред младежта. Станал, както сам по-късно признава, „ревностен последовател на учението, което иска да освободи човечеството от неправдите“. Вместо уроците, чете „червените брошурки“ и пише сатирични стихотворения, насочени срещу офицерството, за което вуйчото, разбира се, не му прощава.

Последните класове от учението в гимназията, прекарани в София при другия, завърнал се от Лайпциг и с подчертани литературни интереси вуйчо, окончателно определят пътя на бъдещия поет. Получил пълно разбиране и подкрепа, Кирил Христов жадно чете не само любимите руски поети — Пушкин и Лермонтов, Надсон и Плещеев, но се запознава и със западноевропейската литература, по-специално с Байрон. Не остава чужд и на социализма. Както и почти цялото литературно поколение, направило първата си „прощъпулка“ в началото на 90-те години, и той плаща данък на младостта — увлича се в социалистическите идеи. Неговите литературни учители са също така нашите възрожденски и следосвободженски писатели, руската и западноевропейската реалистична литература. А безправие и корупцията, бързото забогатяване и мизерията като главни белези на общественно-политическата атмосфера подхранват гражданския и критико-изобличителен патос на литературните творби.

Първите стихотворения на Кирил Христов се появяват през 1894—95 г. в социалистическото сп. „Дело“, редактирано от Вела Благоева: „Върти лопатите, върти“, „Н. Въйвъзову“, „До морския бряг“, „Епиграми“. В „Дело“ излизат и преводите на младия поет от Байрон („Манфред“) Лермонтов, Лонгфело. А малко по-напред, във в. „Работник“ и „Сиромашки защитник“ са отпечатани негови преводи на Надсон и Плещеев. Още изборът на поетите, от които Кирил Христов превежда, показва, че, прегърнал най-прогресивните идеи на времето, той пристъпва към поезията от позициите на поет-гражданин, който поднася на младежта стиховете на нейните любимци Плещеев и Надсон, който се прекланя пред гения на романтиците Байрон и Лермонтов и пред творческото дело на защитника на робите — Лонгфело. . .

Преди всичко обаче неговите собствени стихотворения са по същество творби на поет-гражданин, който съчувствува на нерадостната съдба на трудовите хора. Той се обръща към бедния лодкар

С тази лодка стара с две лопати
прехранваше се и баща ти —
и той кат теб беден беше,
и той лопатите въртеше.
И като умираше, той каза,
морето като ти показва:
върти лопатите, върти!

(„Върти лопатите, върти!“)

Бурите и вълните на морето младият поет свързва със собственото си сърце. Аналогията отива и по-нататък — до възмущението от неправдите в обществото. То, морето

... подрива ми съзнето
И прави ме от час на час
Проклятие да пращам към небето..

(„До морския бряг“)

С тези и подобни на тях стихотворения, въпреки съвсем очевидните художествени недостатъци, Кирил Христов продължава традицията на нашата възрожденска и следосвободженска поезия, с нейния обществен патос и гражданска отзивчивост. Полъхът на социалистическите идеи се чувства по-малко в преките декларации, а повече в състраданието и протеста, в хуманните вълнения и пориви, в мечтите на поета-юноша, отправил очи към светлото бъдеще

О, нека не ни смущава злото,

И нека се не боим!

Да си дадем ръка ний и доброто

На бъдещия век да поздравим!

(„Не винаги в човешките деяния“)

Тази обща социална насоченост на първите стихове на Кирил Христов срещаме и в някои от по-късните му работи, печатани в „Българска мисъл“, „Мисъл“ и други издания, като „Requiem“, „П. Р. Славейкову“, „Пред гроба на Алека Константинов“. Поетът е получавал и „поръчки“ за сътрудничеството си в социалистическия печат. Стихотворението „Далеко е народний съд“ („Към изедниците!“) например е написано по поканата и поръката на Георги Бакалов още през 1894 г., а е било поместено в „Червен народен календар“ 1899 г.² В него поетът се обръща с ядни думи към онези, които грабят всичко от този „дълготърпелив Народ“, за да го направят просяк. А в края показва силата, закана и готовността за отмъщение на този мъченик

Но щом изтръгнете последний залък

Из разкъравените Му зъби —

ще чуйте вий и в тоз народец малък

на мзда велика страшните тръби!

Кратките мигове на идейни проблясъци или на стихийно чувство на възмущение и състрадание, които безспорно са изразени в тези стихове от началото на творческия път на поета, допринасят за повече или по-малко художествено силни и завършени моменти в тях. Срещат се обаче поетично недобре оформени стихове и явно несъвършенство в стила и езика. Заедно с бунтовността и оптимистичния полет тези първи работи на Кирил Христов не са чужди и на известна сантименталност и публицистичност, характерни за по-голямата част от нашата поезия, създадена под влияние на социалистическите идеи.

2

Много скоро обаче, носен от вълните на своята вихрена и неспокойна младост, поетът се отказва демонстративно от всякакви обществени идеали и пориви

Живот разумен, слава, идеали?

Таз стара песен днес ми се не пей:

¹ Стихотворението е отпечатано в първомайския брой на в. „Социалист“ от 1896 г.

² По непечатани спомени на Георги Бакалов.

Със нея — струва ми се днес — се хвали
Тоз само, кой не знае да живей.

(„Х и м н“)

Както при повечето от събратята му по перо, и неговите социалистически мечти си остават един „навей“, едно кратковременно увлечение на младостта. Какви жизнени и литературни фактори са способствували за това скъсване с всякакви обществени идеали? Макар и да не успява да завърши гимназия, чрез съдействието на вуичо си Кирил Христов получава една от двете стипендии по мореплаване в Триест. Животът на юношата се обръща и променя коренно. Само за една година, когато следва висшата морска школа, той научава италиански език, и, откъснат от прогресивните младежки среди, той се гмурва във веселия моряшки живот на шумния пристанищен град. Чете и пише, живее и преживява много. Поради разклатеното си здраве се завръща в България и довършва учението си в гимназията, като продължава веселия и безгрижен живот. Не се отказва и от скитанията си: по няколко месеца е в Брюксел (като студент по право), в Лайпциг, Неапол. . . Учителствува (1899—1901) в Шумен, а след това се премества в София.

Отдал се още когато е в Триест на радостите и удоволствията, които животът и младостта му предлагат, Кирил Христов забравя мечтите за служба на обществото. Очевидно и самите социалистически идеи са били възприети и усвоени от юношата-поет повърхностно и незадълбочено. Личното аз със задоволяване желанията за наслади, излиза на първо място. Към тази житейска основа се прибавя и влиянието на италианската поезия. Не само на по-старите ѝ представители — Данте, Петрарка, Тасо и др., но главно на съвременните тогава италиански поети — Леопарди и Кардучи, Стекети и Д'Анунцио. Особено последният — с откритата еротика в своята поезия — влияе твърде силно на Кирил Христов. И у нашия поет еротиката побеждава обществения идеализъм. „Остарелите скрижали“ на гражданския дълг се заменят с безумните наслади на любовта, с еротичните удоволствия на младостта. За това говорят стихотворенията главно в „Трепети“ (1897), „Вечерни сенки“ (1898) и отчасти в „На кръстопът“ (1901). Още от тези години у Кирил Христов се оформя една егосцентрична психика, една стигаща до най-крайни форми мнителност към другите, която го довежда до грубо и отблъскващо самохвалство и самоизтъкване.

Сякаш боейки се да не би да настъпи старостта, преди да се е наживял, поетът се втурва с всичката сила и дързост на младите си години към всичко, което му опива сърцето

Живо!, вълнения искам аз, вълнения!

Летете буйни дни.

Летете кат на съне вий пред мене!

Лудейте младини!

(„Прост н“)

Пиян е от младините си

И от девиза дръз що нося в мене:

Жени и вино! Вино и жени!

(„Х и м н“)

Този девиз, така открито и предизвикателно хвърлен, определя жизнената и естетическата позиция на лирика Кирил Христов за по-голямата част от произведенията му, той създава незавидната слава на любовната

лирика на поета. Неукротимата жажда за любов, вихрените, грубо еротични желания, вакхическите стремежи и изобщо крайният лично егоистичен облик на преживяванията чертаят границите на първата, а може да се каже и централна изява на любовното чувство в стиховете на Кирил Христов. Любовта е груба и първична сила, някакъв с нищо неудържим инстинкт. Затова и стремежът към любимото същество, към жената е в повечето случаи някаква разголена страст и еротика. И за всичко това поетът говори открито и смело, без никакъв свян и напук на традицията и на общоприетия морал. Например

Два дена веч — две годин аз линея,
Че тя не сема огнен взор от мен —
А смелост липсва ми... Ще полудея...

Ала на третий ден...
("Черните очи")

Или

Задявам я... А тя се само смее,
Върти се около мен, подскача, пее
И дума ми: „Потрай...
Кога си легне мама...
("Пипина")

Или

Уста в уста до кърви прилепени —
И цял живот така!.

и т. н.

(„Клетва“)

Любовният инстинкт сякаш помрачава разсъдъка и обществено-етичното съзнание на поета. Той реди песен след песен, като никакви анакреонични химни на разпалената страст. Дори нравственото начало в любовта става богохулство. В тези песни, макар и изпети с един истински лиричен темперамент, на един дъх, без никакви задръжки и умувания, не достига нравственият и естетическият елемент. Те не са раздвижени и одухотворени от по-дълбоки преживявания и от по-съдържателен художнически замисъл. В тях липсват тъй характерните за любовното чувство мечти и надежди, тревоги и мъки, съмнения и вяра... Няма оная светлина, оная поезия и красота, която излъчва духовното начало в любовта. Преобладава разюзданата, неограничена от никакви морални спиратки чувственост, стигаща до най-обикновена физиологична жизнерадост. Поетът сякаш се носи по пияната на заобикалящия го живот, стреми се към онова, което само задоволява младежките страсти. Затова и чувствата не са дълбоки и трайни, а доста повърхностни, „скитнишки“. Емоционалността е бедна, защото липсва истинската лирика на сърцето.

Опиянен от своята личност, К. Христов стига до презрение на обществото, на народа. И макар поетовият индивидуализъм да не е философска концепция, а да изхожда от желанието за задоволяване на личните желания, предимно от любовен характер, все пак Кирил Христов се противопоставя на народа и изразява неуважение към него. Нарича го по най-груб начин „малодушно, робско племе“, „гнили мъртавци“ („Станси“) и др.

За да заличи всяка следа от идейност или социален намек, поетът така преработва по-ранните си стихотворения, така ги очисти от „неудобните“ граждански „трепети“, че в редица случаи ги разваля.

Срещу демонстративното му откъсване от обществото и ограничаването около егоистичните инстинкти и прищевки на страстта, се обявяват критиците-марксисти Димитър Благоев, Георги Бакалов, Димитър Димитров и др. Още при отпечатването на първата и особено на втората стихосбирка на Кирил Христов — за разилка от шумния възторг на

останалите повече или по-малко официални критици — те, без да оспорват жизнеността, енергичността и т. н. на тази поезия, не приемат и осъждат стремежа за откъсване личността от обществената действителност и отказването ѝ от всякакви задачи пред обществото, лишаването на любовната поезия от задължителните при всяка поезия етичност и поетична идея, естетичност и красота. Заслугата на марксистеската критика е в това, че посочва социалните корени и определя мястото на тази еротична поезия във връзка развитието и укрепването на буржоазното общество у нас. Все пак, когато днес, приемайки общо взето вярно определения преди повече от шестдесет години социологичен еквивалент на Кирил Христо. вата грубо еротична поезия, ние сме длъжни да изтъкваме и други важни съображения, и други страни и особености на тази поезия, с оглед днешното ни отношение към литературното наследство.

Разпалената страст на жадния за наслади младеж наистина доминира в любовните стихове на Кирил Христов. Не всичко обаче е груба антиестетична еротика. В редица случаи това е по-смел и открит израз на силни любовни преживявания, на неудържима виталност, на стихийен стремеж за по-свободна изява на личността. И най-еротичните стихотворения се налагат с подчертаната си жизненост и конкретност. В тях не се чувства творческата мъка, няма нищо „правено“, нищо „тресено“, а има „премного живот“, както се изразява д-р Кръстев — един младежки страстен порив, една кипяща и клокочеща младост, една неудържима жизнена енергия. Любовните чувства и по-скоро страсти се изливат напълно свободно, неспирани от умозрителност и интелектуализъм, от задържашата сила на традицията и условността. . . Естествено при липсата на значително идейно-емоционално съдържание всички тези особености и качества не могат да придобият пълната си, истинската си стойност и значение. При все това не може да се отрече дръзкото противопоставяне на традицията, неудържимият копнеж по новото и неизвестното, свободното разкриване на сърцето, устремеността и движението, смелостта на поетичния изказ и завидната лекота в стиха. Нещо от тази жажда за живот, от този копнеж към свободата и неизвестното, от тази конкретност и искреност на поетичния израз, поставени обаче на дълбока нравствена основа, ще намерим по-късно у Багряна. И всичко това зашеметява, така да се каже, съвременниците, предизвиква възторзите на официалната и изобщо на немарксистеската критика: А. Т. Балан, д-р К. Кръстев, Б. Ангелов, Ст. Минчев и др. А тези елементи на Кирил Христовата поезия правят впечатление и на съвременните читатели.

Освен това поетичната интерпретация на любовта у Кирил Христов е по-широка. Тя не се ограничава само до грубата еротика. Той е написал немалко стихотворения, посветени на чистите и искрени влечения на младежите с радостта и тъгата, с очакванията и съмненията, с романтичните мечти и надежди. Те трептят с най-нежните чувства и пориви на очаквания, тъгуващия или най-често страдащия по любимата младеж. Първата среща оставя светли и топли като милувка спомени и поражда страстни очаквания и надежди. В тези стихотворения намираме и онези задущевност и простота, която излъчват народните любовни песни. Влюбеният моли луната да не се вестява през нощта, защото сянката му ще го издаде, а зад трънената ограда го чака „драго либе Рада“

Месечинко виторожко злата
Тая нощ недей се ти вестява.

(Песен)

При спомените за любимата сърцето заплаква но сълзите са сладки, защото са пролени за минутите, прекарани с нея („Спомен“).

И общото поетично настроение, и замълчаната дълбока болка са предадени с изключителна задушевност и красота, с голяма поетична сила в тази чудна „Момина песен“

Не вземай цвете от моята пазва:
То чу как сърце ми ридай
Не вземай го, либе: то тъжно приказва —
То тайната ърисна знай.

Погледай го колко е нежно и мило —
И все пак то крее... Личи,
Че него не утрото е оросило,
А момини черни очи.

Лиризмът на поета стига до най-високите си върхове: със свежестта на настроението, с художественото единство на усещане, чувство и образ, с постоянното движение и жажда за промени и за живот, със стихотворната сръчност, нетърсената звучност и т. н. Подобни настроения има и в „Момини песни“ (I и II), „Романс“, („Скри се слънце зад горите тъмни“), „Елегия“ и т. н. Не всички са обаче на висотата на цитираната „Момина песен“. Срещат се наивна сантименталност и твърде познати образи, сравнения — шепотът на листата, песента на птиците, въздишки и пр. Общо всички тези стихотворения с чистотата на чувствата и бляновете обогатяват емоционално любовната лирика на Кирил Христов.

Доста често в грейналите от радост и любовна страст очи на лирическият герой, поета-любовник, се появяват и сълзи. В жизнерадостните и безгрижни песни се чуват и скръбни тонове. Утеха е страданието... Така Кирил Христов показва и трагичните изживявания в любовта, любовта-мъка. Тъгата и скептицизмът са от несполетеното щастие, от измяната, от пресищането... Наближаващата есен и цялата природа навява сладостна тъга в сърцето („Кога печална есен наближава“). А с нерадостното детство и изобщо личните нещастия се прави опит да се обясни трудният земен път и несполуките в любовта („Нощта ни бе заварила в гората“)... Известни са елегите на Кирил Христов, в някои от които достига до определена драматичност в преживяванията, до голяма психологическа и мисловна дълбочина, особено когато рисува образа на жената („Елегия“).

Отхвърленото чувство, измяната стават основа за сърдечни, стигащи до истинска болка лирически изповеди, до драматичност и напрежение. Дори лирическият герой, обикновено жизнерадостен и нехаен, преживява истинско отчаяние, защото надеждите да намери в любимата жена душа, остават миражи. Напуска я не за друго, а заради това, че не е отговорила на неговите духовни възжеления („Последно прости“). Отвращението понякога идва едва ли не от едно вътрешно недоволство от плътската любов, т. е. стига до някакъв проблисък за празнотата и нетрайността на тази любов. Но и тук задълбочаването не е докрай. Поетът е склонен и сега да търси вина в жената, да сипе обвинения върху нея („Жена, отровен е звънливият ти смях“). Освен това чувствата и спомените са затлачени с твърде несвойствени за поета разсъждения и риторика, с излишна фразеология, които лишават елегите от поетична свежест. Ведрият стих става тъмен, неясен (петте „Елегии“, „Разочарование“ и др.).

Най-искрен и убедителен е поетът, когато заговори за преходността и нетрайността на любовните увлечения, за настроенията на „измъчен пътник“ и за онова вечно скитничество, за постоянните миражи и оазиси...; когато изразява известни нотки на неудовлетвореност, идващи може би от някакъв смътен и далечен стремеж към духовност, пътят на който обаче е спрял от стихията на еротичните желания; когато заговори за образа на скитника, който обаче не бяга от живота, а обича този живот, иска да вкуси всичко, което той му поднася. Всички тези стремежи и желания стоят като идейно-емоционален център на стихотворението „Скитник“ — една поетична възхвала на любовта и младостта, на неутолимата жажда за живот и за наслади

Потекоха като на съне дните,
Понесе се скиталец по светът,
Че млад бе той: морето и вълните
Не можеше да гледа от брегът

Замина тсѣ — и завсегда замина
По незнайни краища и земи
Но вред намери весела дружина,
Но вред намери вино и моми.

Като дивен сън отлита този живот, в който младежният огън е неограничен, в който без почивка и с хедоническа всеотдайност се изживява всичко. . . Но идва старостта. Корабът на любовта и вечната младост лети към брега и оставя моряците-старци, където ги очаква смъртта. Клетва и съжаление обаче не се чува, защото морякът е живял, без дори да си почине. „Скитник“ е може би художествено най-сполучливият израз на поетичната природа на Кирил Христов, някакъв символ изобщо на неговия поетичен свят, на неговата неспокойна „скитнишка“ природа. Един синтетичен израз на най-характерните белези на любовната лирика на този своеобразен нашенски Анакреон. Близък по мотив до „Скитник“ е „морският“ сонет „Напред“, в който личи тази природа на поета още в 1895 г. Душата му студене при мисълта, че корабът може да спре на някой бряг

„Напред! Напред! Животът тук за мене
Би бил затвор! Широк е божий свят!
Бряг? — гроб е зинал то...“ — сърце ми стене.

Като прави в най-голяма степен любовта и младостта централен мотив в своята поезия, поетът внася нов, свой, Кирил Христовски елемент в поетичната разработка на този мотив в нашата литература. След поетичния опит и традицията, оставена от П. Р. Славейков, Ботев, Вазов и отчасти Пенчо Славейков в любовната поезия, стиховете на Кирил Христов прозвучават най-напред като едно смело противопоставяне на общественото осмисляне на интимните чувства или на единството на любовните мечти с гражданските задължения. Без да поставя нови естетическо-нравствени принципи, той нахлува с дързостта и стихията на еротичното, с буйния пристъп на младостта и страстта. И със свежестта на дръзката си устременост той внася по-голяма жизненост и темперамент в нашата любовна лирика. Макар общо в любовните му стихове да не достига духовното, нравствената дълбочина, в много случаи, благодарение на клокочещата сила на непосредствените преживявания, той е оставил лирически миниатюри с истински поетични очарования, които поразяват с лекотата и изяществото на поетичния стил, с красотата и силата на сочния поривист език.

Крайно импулсивен и с неудържими пориви Кирил Христов прави логиката на чувствата в момента своя поетична логика. Той никога не се задържа продължително време на едно и също място, на една и съща тема. А постоянното устремяване към субективните желания, непрекъснатите изблици на енергия, неугасимото желание за нови преживявания и наслади придава една вътрешна динамичност на неговата поезия. „Темите ми идват направо от моя живот — изповядва Кирил Христов пред проф. Арнаудов. — Моите любовни увлечения, радостта от природата, гневът от една непочтена постъпка на някого спрямо мене, мъката, че работите в родната страна не вървят тъй разумно, както бих смятал, че е необходимо за един закъснял народ като нашия, очарования от смътните фигури на българското минало, възторг пред способността да се застане срещу смъртта, изненада от откриване на гнезда на доблест и на най-висши душевни качества у обикновения селянин-войник — това са стимулите, побужденията на моята работа. Израз: на младия — пълна непосредственост и първо лице, аз; сега — обикновено трето лице или пренасяне в далечни времена, скривани под историческия колорит интимното.“¹ Едва ли би могло да се желае по-пълн и точен отговор и за извора на теми и мотиви, и за тайната на жизнеността и искреността, и за най-характерните поетични похвати, и за по-дълбоките творчески вълнения в поезията на Кирил Христов, каквито намираме в това негово признание.

Не случайно след любовните увлечения той поставя възторга и радостта от природата като главен мотив в своята поезия. Природата наистина се явява едно от най-трайните му вдъхновения. Тя е свързана с основните настроения и чувства в лириката му, с нейната жизнерадостност и устремност, с желанието да се изживее всичко. Едни от описанията и картините са съзвучни, отговарят на виталистичния тон и оптимистично светоусещане на любовната лирика на поета. Други са облъхнати от меланхолия и тъга. В природата Кирил Христов търси, в съгласие със собствения си поетичен натюрел, главно мимолетното в нея, движението, непрекъснатата смяна на картини и образи. Изобщо, проникването в природата, сливането с нея и показването на нейната поетична хубост, всичко това Кирил Христов прави по своему. Природата се явява често, особено в по-късните му работи, извор на най-чиста патриотична любов.

Най-напред в поезията на Кирил Христов срещахме образа на морето — така съзвучно с първите поетични изблици на младия поет, така допадащо на неговия „моряшки“ и „скитнишки“ дух. Дори най-близката дума до поетовата душа е морето. И той успоредява морето с живота (преди всичко със собствения си живот), за да го представи като някакъв символ на неспокойствието и скитничеството, на свободата и неспирното движение. Желаният и мечтан „дивен сън“ на поета най-добре се осъществява при опияняващото, без никакви спирки движение на морето, при гръмката песен, която се слива с бушуващата морска стихия и с жизнерадостния химн на живота. Поетът рисува и по-обективни, без тясно свързване със собствените си пориви и мечти, картини от притихналото и бурното море. Това са главно неговите „морски сонети“ от първата му сбирка, отличаващи се с импресионистичната си лекота и естествено одухотво-

¹ М. Арнаудов, Първият голям етап, Сборник Кирил Христов, 1938, стр. VI.

ряване. Сонетната форма с „морските“ и други сонети на Кирил Христов, намира един от най-добрите си и ярки представители.

Макар и поетично неспокоен и не винаги художествено единен и цялостен, Кирил Христов проявява повече творческа съсредоточеност и вглъбяване в отношението си към природата. Той задълго задържа погледа си върху „царството на буките“, заслужава се в гърма на водопада, опиянява се от красотата на небесния лазур, тъжи с падащите пожълтели листа. . . С остро художническо око той вижда съвсем точно и вярно общите линии и очертания в природата. Улавя и най-малките ѝ детайли, мигове, движения, настроения. При най-малкия допир с природата поетическата палитра на Кирил Христов оставя очарователни, с точен рисунък и предметност описания и пейзажи. Извънредно дълбоко и незаличимо е впечатлението от тихата тъга и поетичната красота на есенния пейзаж в неслизащото преди няколко десетилетия от страниците на христоматиите стихотворение на 21-годишния поет „Есенен мотив“

Ясна звездна нощ прогони
Есенний намръщен ден
През оголените клони
Свети лунний лик студен.

А върбите се оглеждат
В посребрения ручей там.
И роптаят и навеждат
Голи вейчици от срам.

Капят листе над водата. —
Зима е посем сега . . .
И унася се душата
В тиха, сладостна тъга.

Известното определение, което още в 90-те години А. Т. Балан даде на Кирил Христов като „бисерен лирик“ най-добре приляга и може да се отнесе както към динамичните му любовни песни, така и към пейзажните му стихотворения от рода на „Есенен мотив“, „В зори“ и др. Художествените успехи на поета са най-безспорни и внушителни, когато не се води от предвзрителни размисли или опити изкуствено и пресилено да символизира и да свързва при всички случаи природата със собствената си стихия, а когато непосредствено и предметно разкрива, така да се каже, „всекидневното битие“ на природата или най-много стигне до нейното близко осезаемо одухотворяване. Когато „пее — по думите на Пенчо Славейков — не за това що мисли, а що чувствава и преживява“.

Кирил Христов умее и с точни шрихи да нарисува картината и с не по-малко точни изразителни думи да насити стиха със съответния емоционален тон, а след това и умело да осъществи одухотворяването на природните сили: „балканите раснат“ („Привечер“) „трепетликата плещи“ („Трясна гръм“), „морето се катери като живо“ („Борба“), „луната мечтае“ („Призори“) и т. н. Може би персонифицирането е помогнало в малките лирични късове болката да е предадена и внушена с голяма интимност и топлота. Премръзналият вихър поглежда жално в бедното семейство, заплаква и хуква през комина в къщата („Пакостен гост“); бурята печално скимти като „куче вярно пред залостени врати“ („Бурна вечер“); тополата слуша печално птичката-певец и тихичко я люлей („На връх тополата“). . . Убедително (макар и да напомня Вазов) поетът е съединил духовния си полет с ведрата природа, която пречиства душата му от злото и сякаш

го доближава до орлите („Рила“). Сърдечно и мило, с лек импресионистичен замах е разкрита съдбата на облачето, което тъгува за родните планини и „На бисер сълзи цяло се превръща“ („В пустиня“).

Специално трябва да се изтъкне майсторството на Кирил Христов като поет-пейзажист, особено когато в много малки лирични късове рисува картини, които са някакви поетични видения, носещи и блясъка на лазура, и чезнешката далечина, и тихото мечтателно настроение.

Мяркат се в утринна дрямка унесени
Сини далечни гори.

Ясни лазури върху им надвесени
Пурпурен блясък гори.

Чезнат в небето звездици изгубени.

Чезнат по шеметен път —

Сякаш прощават се погледи влюбени,
Сякаш сълзици горят.

(„В зори“)

Или настроението в „Късно лято“

Тъй тихо е! Сякаш не искат пред есен
Зефири лист с листа да сведат.

Самотно над своята бездна надвесен
Като че е спрял водопадът.

Поетът сякаш ни изправя пред картината на художник, успял да улови звездното небе и сънното море, есенния покой и горската тишина. . .

Своеобразна близост и родство (по „скитническия“ си дух) може да се открие между „морските сонети“ на поета и възторжените му и енергични химни на свободата и пролетта: „Хей, пролет иде“, „Хор“ и др.

Балкани, вдигайте се в небесата!

Обвивайте се в бури и мъгли!

Ний идем ви на гости със крилата

На вашите орли!

С право този крилат призив твърде много допадна на любителите и поклонниците на природата и бе възприет като марш на туристите — толкова енергия и порив, толкова младежки устрем и патриотичен възторг има в него.

Истинско поетично опиянение и своеобразен вик и поздрав към пролетта и волността има в стихотворението „Хей, пролет иде“

Хей, пролет иде! Дигат се мъглите.

Къде ги вихри влачат, дявол знай.

Дерат се ризите на планините —

Хей, пролет иде в нашия роден край!

И накрая:

И плъват харамии . . . А гората

Чернее още, ала кой ти хай!

Напред, предвестници на свободата —

Хей, пролет иде в нашия роден край!

Тук също така представата е динамична и жива, поетичното внушение — силно.

В някои от пейзажните си стихотворения, чрез преклонението пред българската природа, Кирил Христов е дал израз и на любовта си към родината. Тук той следва Вазовата традиция. Упоен е от хубостта на

родните балкани. Готов е да се поклони пред всичко, което му напомня родната земя. Такива стихотворения обаче докъм 1903 г. са сравнително малко, тъй като поетът се чувства обиден и огорчен от своите съвременници и затова патосът на негодуванието от родината надделява. Не може да се примири и с това, че българинът не живее честито, защото... чужденците се разполагат в неговата родина („От връх тополата“).

Пейзажната лирика на Кирил Христов притежава извънредно голяма пластичност, реалистична точност и звънка музикалност. Наситена е със съответно поетично настроение. Пейзажът у него е, така да се каже, самата природа — толкова предметно е неговото изображение. Стихът не е толкова плавен и гладък, колкото корав и импулсивен, а речта — енергична и начупена. В предговора към „Избрани произведения“, 1903 г., Иван Вазов показва силата на Кирил Христов като поет, стигащ по отличното владение на езика до истинска виртуозност.

Наред с любовните песни, пейзажната лирика е другият връх в творческото дело на поета, в който са показани най-добрите страни на неговия талант, на неговия поетичен образ.

4

Още в първите сбирки на Кирил Христов, заедно с опиянението от младостта се появяват и нотки на несъгласие и негодувание, на гняв и отрицание. Къде е изворът на недоволството и възмущението у поета? Той сам го посочва — „гняв от една непочтена постъпка на някого спрямо мене, мъката, че работите в родната страна не вървят тъй разумно, както съм смятал...“

На първо място негодуванието наистина е поставено на твърде лична основа — израз пак главно на крайния субективизъм, на болното честолюбие и горделивост, на егоистичната суета и щеславие. И както е неспокоен и дързък в останалата си лирика, така и в сатирите си той достига до озлобление и грубост, до неоправдана острота и ругателство. Разбира се, за песимизма и отчаянието на поета, за неговата отчужденост или дори омраза към другите има и по-дълбоки причини и основания. Безрадостното детство например много често му причинява страдание. Песимизмът нахлува в някои от стихотворенията и поради това, че поетът цял живот се чувства като сирак, като отритнат от обществото („Отвред е сключено небето“, „Звук самотен“). Мрачната песимистична маска обаче съвсем не приляга на жизнения образ на поета. Затова тя се среща епизодично.

Негодуванието и недоволството от самото общество, от подлостта и лицемерието, от предразсъдъците и клюките, от отношението на съвременниците към поетичното му дело, дава обилна храна на сатиричното вдъхновение на поета. Подобно на Вазов („На детето“) той знае, че когато порасне младенецът от люлката край златокласилата нива ще научи тъжната песен на жетварките. Но и тук Кирил Христов си остава крайно субективен и се води преди всичко от лични подбуди, като стига до истинско ругателство не само срещу лъжеинтелигентите и политическите демагози, но и срещу народа. Същевременно слага собствената си личност в центъра и на живота, и на поезията. Народът бил неблагоприятен към поета и българинът го замервал с кал... Съвременниците му са чужденци, завистливи и жестоки, защото се отнасяли с равнодушие към поетичното дело на него „избранника“... („Наздравница“, „Поет“). Но и на това „племе бясно“ дните били преброени („Аз казвал съм си сам“). А „поета български“

креел чужд на своя край „немил-недраг“. Всъщност отчуждени от народа са не всички български писатели, а самият Кирил Христов, който в самовеличаенето и егоизма си стига до такова ругателство.

Поради това, че не разграничава народа от лицемерите и подлизурковците, поради това, че в самолюбieto си преминава всяка граница, доста често в най-интересните и сполучливи епиграми от цикъла „Чемерика“ той отправя сатиричните си стрели върху твърде лични „обекти“ и „мишени“, свързани с поетовите лични огорчения и недоволства. Понеже е в недобри отношения с Петко Тодоров, той пише язвително

За гадуларска песен Петко разум няма
За Б...кий театър бил написал драма
Бабини хвалби
Бърдо ги хаби

С такава острота и язвителност говори той и за поета Панчо (вероятно Пенчо Славейков), който като поет крадял отвсякъде, а и за редица други интелегенти. Тъй като сам в битието си на гражданин и поет Кирил Христов е твърде себичен, с немалко случаи дори на морални падения, затова и неговите иначе много оригинални и сполучливи с поетичния си израз, силни и точни с ударите си епиграми не винаги са били приемани от читателите.

Кирил Христов има обаче епиграми и сатири, които са адресирани точно — срещу продажни министри, срещу журналисти-демагози, срещу безхарактерни писатели, срещу оная „сган“, която поддържа всичко старо и консервативно, срещу силните на деня. . . Тук са „Орала мухата на вола на рогата“, „Полковник Джамбазов“ и др. В „Полковник Джамбазов“ например — една люта и извънредно силна сатира — поетът осмива и жигосва псевдоаристократизма на офицерството, което угоднически на буржоазната върхушка и монарха се стреми да се обособи в някаква военна каста, вярна на царския двор и чужда, враждебна на народа. Затова полковник Джамбазов, „големанът-син“ се срамува и отказва от своя род, готов „... да заграче, преди да се е чул ош княжески привет“. Във възмущението си от подобни „патриоти“ поетът не подбира ругателните думи: „морални сополан“, „царвулансвци“ и т. н. Дългият път на „Медният петак“ дава възможност на поета да покаже всесиλιето на парата в съвременното общество, на незначителния петак, който потомството ще разглежда с интерес, без да знае, че е бил „памятник на престъпление“, крепител на „варварски живот“. . . Не по-малко язвителен е поетът, когато заговори за онези обществени дейци-идеолози, които били желани гости в княжеския дворец и срещу служителите-престъпници, срещу бюрократите, мошениците, развратниците. А когато се осмелявал да изобличи този ад, Темида тутакси го хващала за ухото („Каук кадия не прави“).

Голямата изобретателност и находчивост при търсенето и намирането на язвителните думи, остротата и точността при показването и жигосването на злото, умелото използване на ефектната мъдрост на народните пословици, всичко това говори, че в лицето на Кирил Христов имаме един майстор на епиграмата. За съжаление, тъй като той не винаги подбира обществененозначими обекти, изпразва по-голямата част от сатирата си от значително съдържание. Тук-там само при някакви моменти на просветление и възмущение от съвременността поетът сякаш

за момент забравя собствената си личност и. . . замечтава за един бъдещ свят с повече правда, любов, светлина

О как желая аз поне за миг едничък
Да се почувствам на друго време син —
И син на друг народ: народ, що е самичък
На съдбините си върховен властелин!

(„Елегия“)

Но това е едно от редките и щастливи изключения. Такова изключение е чувството за славянска солидарност и съзнанието за светлото бъдеще на славяните в стихотворението „Славянското слънце“.

Интересна проблема в поезията на К. Христов представлява преработката на народни мотиви или още по-точно преработката на народни песни. В „Избрани произведения“ — цикъл „Колибарски песни“ — са събрани над двадесет преработени народни песни. По-късно той разширява този цикъл, като прибавя нови песни и ги издава в сборката „Самодивска китка“ (1904). Като се интересува преди всичко от любовните народни песни, К. Христов внася в тях съвсем незначителни поправки. Запазва чистото и свенливо любовно чувство — щастието и бляна, нещастната любов и изневяратата и т. н. С едва забележимата поетова намеса: промяна в ритъма, изчистване на шаблонизирани от употреба думи, вмъкване на по-сполучливи рими и то напълно в духа и стила на народните песни — се получават творби, в които до уханието и жизнената сила на народния поетичен гений се прибавя виртуозността и художественият усет на поета

Море моме, малка моме,
Не губи ми грешна душа

и т. н. Такъв характер имат и „Еднъж те Яно целивах“, „Гуслар ми гусли по вси мегдани“ и др.

В немалко случаи обаче поетовата намеса е художествено неоправдана. Употребени са неподходящи, със съвсем друго значение думи, неестествен ритъм, външно също неестествено римуване и т. н. Без авторовото вмешателство народните песни звучат по-силно. Срещу това лековато и нетворческо отношение на поета към народните песни рязко възстават Пенчо Славейков и Яворов.

5

В „Избрани произведения“ К. Христов очертава своя профил на лирик, а също така и на епик. Изобщо изявява се с най-характерните особености на поетичния си стил, оставя почти всичко най-значително, с което тежи в нашата литература. По-нататъшната му близо четиридесетилетна творческа работа прибавя твърде малко към постигнатото до началото на века. Това неплодотворно развитие е свързано с отсъствието на здрави идейно-обществени възгледи, с люшканията в гражданското поведение на поета.

Няколко години след „Самодивска китка“ той пише или по-точно печата твърде малко лирически творби. Опитва се в драмата, но излиза повече със статии по обществено-политически, литературни и други въпроси, като проявява пак крайна субективност както в оценките на другите поети — Пенчо Славейков, Яворов и други, така и в защита на собствените си творби. А когато след освиркването на Фердинанд през 1907 г. всички професори са уволнени, той, когото проф. Шишманов наз-

начава в Университетската библиотека и командирова в Берлин, се съгласява да бъде назначен за „професор“. Сбирките му „Химни на зората“ и „Слънчогледи“, излезли през 1911 г., мъчно могат да се приемат като някакви по-нататъшни стъпки в неговото развитие, защото в по-голямата си част те съдържат по-раншните работи на поета, вмъкнати след съответна преработка. Угаснал е огънят на младежката страст — главният извор на неговата лирика. Идва отчаянието и умората, които заедно с бръчките по образа на поета — жизнелюбец и скитник — нанасят и първите знаци на поетичното остаряване и изоставане. Затова главният въпрос, който изниква при тези сборки, е въпросът за характера на преработките, сравняването с първите редакции и т. н., а не за наличието на нови естетически идеали, на нови художествени търсения и поетични завоевания на основата на друга, неизвестна дотогава тематика. Само в някои цикли от „Слънчогледи“ („Intermezzo“ и отчасти „Царски сонети“) има нещо ново — известно влияние на модернизма.

Безспорен е стремежът на поета (при поправката и преработката на по-раншните си творби) към по-голямо художествено съсредоточаване, към по-голямо смислово и поетично вглъбяване, към подчертана лаконичност и прецизност във формата. Тук са отделните детайли или вмъкнати нови образи в редица стихотворения („Черните очи“, „По насоката“ и др.). Още по-силно е показана природата като един непрекъснат трепет, като едно вечно движение, в което всеки звук или багра дават алюзия за душевно състояние и настроение. За съжаление и новата намеса на поетовата ръка не винаги е на мястото си. Има много несполучливи вмъквания и замяна на много по-силни образи с други по-неубедителни и по-нехудожествени, на по-цялостни фрази с други по-неединни и т. н. („Лятна нощ“, „Утро над морето“, „Дивечки“, „Есенна нощ“ и др.). А увлечението в тогавашната мода — модернизма — е довело само до поставянето върху жизнерадостното лице на поета малко символистичен грим и модернистични очила, които обаче са в противоречие с цялостния му мироглед и светоусещане, и които не позволяват нито да се види истинското му лице, нито му дават възможност да гледа на света със собствените си очи. Казаното в предговора към по-късната сбирка „Победни песни“, където отхвърля аргументирано и убедително (макар и не без определена доза патриотарство) символизма и модернизма в българската литература, може да се отнесе и за тези увлечения на самия К. Христов.

Следващите сборки „На нож!“ (1913) и „Победни песни“ (1916), свързани с Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, в определен смисъл са творческо падение за поета. „Вдъхновението“ е далеч не само от всичко онова, което е близко до поетовия мир, но идейно-емоционално то е подсилвано от официалното патриотарство и от крайния вулгарен национализъм. Поетът става истински „тилов герой“. Заема разни синекурни служби и сътрудничи най-редовно на официалните военни издания, за да стигне в края на Първата световна война до биографията на главнокомандувачия и до псевдонима „Кирил Татаробългарски“...

Мирогледната нестабилност и илюзорното егоистично съзнание, че е непризнат от съвременниците, довеждат К. Христов дотам, че той поставя лириката си напълно в услуга на великошовинистичната политика на буржоазната върхушка и на двореца. И се заема с един напълно външен и кух, нестоплен от живо чувство патос да възпява разните походи, победи, мечти за Цариград, за трите морета и т. н. със стихове като тези

с воинствени и свирепи лозунги като: „На нож!“ „Убивай!“, „Муши!“, „Сечи!“ „Коли!“ „Порете!“... с ругатни срещу неприятеля, не толкова срещу царете и управници, но срещу народите на балканските страни. Още при излизането на сбирката „На нож!“ с рядка полемична и критическа страст Георги Бакалов разгромява шовинистичната, патриотарска поезия на К. Христов. Като тилов герой, заради функцията, която изпълнявал с воинственото си перо, можел да получи подофицерски и най-много фелдфебелски чин. . . Критикът нарича тази „фелдфебелска“ поезия „поезия бледа, безжизнена, бездушна“, която „трещи“, но не стопля. . . Бакалов прави един прекрасен паралел с искрените патриотични и революционни стихове на Д. Чинтулов, за да покаже целия фалшив „патос“ на патриотарската муза на К. Христов и това, че неговата воинствена поезия загива още на времето и не достига до никого.

Ако днес се обърнем към воинствено-шовинистичната поезия на Кирил Христов би могло да намерим обаче и искрени патриотични стихове. Най-напред защото, както е известно, Балканската война по обективните си резултати е война освободителна. И защото във връзка с всичко това в немалко случаи поетът успява да се освободи от казионното патриотарство и заговорва по-непосредствено за чувствата на трудовите хора през войната. Той се прекланя пред безшумния и тих героизъм, пред търпимостта на обикновените войници-селяни („Керванът на ранените“, „Бойа при Галиполи“), или разкрива мъката на майките („Печална коледа“), скръбта на самотната жетварка със „стиснато сърце“, която пее жално („Самотна жетварка“) и т. н. А в „Малкият предводител“ е показал всеобщото, всенародно патриотично въодушевление. Разбира се, и по общото си оформяне, и по език, тези работи на К. Христов отстъпват на по-раншните му стихове. С най-силно и искрено патриотично чувство от това време е стихотворението, посветено на родната реч — „Българската реч“, една рядко вдъхновена възхвала на българския език. С вазовска приповдигнатост поетът е изразил любовта си към родната реч, а чрез нея към България, към целия свят

И ти — ти моя си! Със теб и на чужбина
Скърбя и радвам се със своята родина.
О, как обичам те, юнашка твърда реч,
И как с тебе леко е — на край света далеч!

Какво оставям там, щом ти си ми в душата?
Мой роден край си ти — ти скъпа, света, свята!
Със тебе цял свят е мой! Ти всичко си за мен —
Ти, тъмна като нощ и сяйна като ден!

Катастрофалният край на войната донася пълен крах и на патриотарско-шовинистичното увлечение на поета, а с това идва разочарованието и отчаянието. Но дълбокия смисъл на големите исторически събития, които настъпват в живота, той не може да разбере. Не търси идейна опора и в прогресивните революционни сили, а продължава да живее с някакво наранено самочувствие, с позата на непризнат, обиден и т. н. Кирил Христов съвсем изостава. Може да се каже, че и до края на живота си той не успява да се съвземе. Общественото поведение и творческата му работа вървят под знака на истинския анахронизъм.

В „Антологията“, която Министерството на просветата издава през 1922 г., поетът отново подбира старите си работи, като вмъква само един нов цикъл „Игра над бездните“. Стиховете в този цикъл обаче с песимистично-символистичните абстракции и монотонност прозвучават съвсем старомодно. Общият тон е елегично-песимистичен. Има много загадки и неясни размисли. Твърде много се говори за смъртта, за нещастната съдба на поета. Сравнително по-завършени са редица епиграми, поместени под заглавие „Запалени стрели“.

Чувствайки се обиден и преследван (мълвата и мисълта за преследване му внушавали и някои негови приятели), щом научил за протеста и заканата на македонистуващите групи по повод някои негови язвителни епиграми, К. Христов напуска през 1922 г. България. Живее като доброволен емигрант отначало в Лайпциг — до 1930 г., а след това в Прага — до 1938 г., където работи като лектор по български език в Карловия университет. Декларира няколко пъти, че няма да се завърне в неблагоприятната родина. Но през есента на 1938 г. се завръща в България. Независимо от пресиленото, стигащо до болезненост самочувствие на най-голям, но непризнат и неоценен в родината жив български поет, в съзнанието на К. Христов се извършила известна малка, макар и далеч нецялостна прогресивна еволюция. Разбира се, той и сега, както и по-рано е далеч от революционните обществени и литературни среди както в Германия и Чехия, така и в България. Но той, който не един път е декларираше германофилството си (със стихове и статии за кайзерова Германия), сега, пред надвисналата над славянството опасност от завоевателните попълзновения на хитлеризма, излиза в защита на славянските народи. Може би затова е допринесло уважението, с което се отнасят към него редица културни и главно университетски кръгове в славянска Прага. Важното, същественото е, че той прозява хищническите планове на немския империализъм и дори в писмо от февруари 1939 г. предупреждава за онова, което очаква славянските народи и по-специално чешкия народ.¹ Не само това. Близките на поета разказват как той с интерес следял войната на Източния фронт, твърдо убеден, че немските завоеватели ще бъдат разгромени. С особена радост посрещнал деня на Освобождението — 9 септември и започващия нов живот. Почина само два месеца по-късно — на 7 ноември 1944 г.

Все пак това са само отделни случаи на просветление. И през шестнадесетгодишното си доброволно изгнание, и през последните 5—6 години, прекарани в България, в края на живота си, той живее общо взето с твърде остарели за времето си обществени и литературни идеали, в които наред с постоянното самоизтъкване не липсват и шовинистични ноти, и расистко-фройдистки изказвания. Незабравил нищо от личните си разправии с писателите, негови връстници от преди няколко десетилетия, много страници от няколкото томни си ръкописни мемоари „Време и съвременници“, той изпълва с нападки и с нескрито желание да си отмъсти на починали и живи писатели. През 1941 г. в сп. „Българска мисъл“ той отпечата откъс от тези спомени за Пенчо Славейков. С незатих-

¹ В. „Литературна Стара Загора“, август 1962. Писмото е до Ноеми Молнарова в Прага, която след няколко месеца идва в България и става съпруга на поета. Окупирането на Чехословакия и поробването на „нашите западни братя“ силно покрътва и възмущава Кирил Христов — вж. Интервю в „Литературен глас“, год. XI, бр. 437 от 31. V. 1939 г.

налото 30 години след смъртта на поета озлобление, К. Христов пише така грубо, че възмути почти цялата ѝ литературна общественост.

Лесно обяснимо е поради всичко това защо неговата лирика от тези години — сбирките „Вълнолом“ (1937) и „Последни пожари“ (1944), изгубила най-сочните си извори още в началото на века, не прибавя нищо ново и в порече към дотогавашния му поетичен актив. Чувствата и настроенията, размислите и реми:исценциите в лирическите стихотворения, сонетите, а и в редица балади във „Вълнолом“ са външно взето разнообразни, но известни от по-раншните стихове на поета: любов към България и носталгия по родния край, размисли за живота и смъртта, за предназначението на поета, поглед към миналото с борбите и страстите. . . Ефектите циклови заглавия: „Мигове и вечности“, „Каменният блян на Прага“, „Царици на нощта“, „Стари бронзи“ и други не винаги отговарят на съдържанието на стиховете. Чувствува се уталожаване на емоционалната стихия и склонност към разсъждение, някъде покрити с мистично було. А разрешението на големите проблеми за изкуството, живота, смъртта е дадено в традиционен абстрактен дух. По-съсредоточените и продължителни грижи за стиха са го направили общо взето по-прецизен, по-точен, но са го лишили от енергията и живостта. Сравнително по-свежи и интересни са стиховете за Прага — с вживяването и творческото пресъздаване на нейното минало. Тук е и дълбоката любов към родината. Само един поглед към Балкана си възродил поета-изгнаник

Как чудотворно би зарасла рана,
как светнали би бездна и простор,
да зярех аз отнякъде Балкана,
макар и от прозорче на затвор.

Стиховете от „Последни пожари“ биха могли да се приемат като някакво ехо, като някакви последни заключителни тонове. Радостта от родния край е мимолетна. Остава съзнанието и примирително-скептичната философия за предстоящия неизбежен край. . .

Така завършва пътят на лирика Кирил Христов, по израза на Стоян Михайловски, „резачът чудодеец на елегически зюмруди“: с постепенно изгубване и пресушаване живителния сок на енергичната и жизнерадостна лирика, с приемането на една отвлечена и примирителна философия, със загрубял и позагубил поетичната си свежест стих и език.

6

В своя „Паспорт“ (по-късно заглавие „Автопортрет“), като изрежда външните си белези — ръст, очи, нос, брада и т. н., К. Христов завършва

Занятие: Кирил прочетете
обратно — и ще разберете.

Наистина в нашата литература той тежи преди всичко с основното си „занятие“ на . . . лирик. Същевременно обаче той е автор и на значителен брой поеми, балади, легенди. Епически елементи, макар и неразгънати, се срещат още в някои от първите му лирически творби от началото на творческата му дейност. Младежите лирически изблици съжителствуват с интереси към епическите родове. По-късно, макар материал за завършените си епически творби К. Христов да взема от народния бит и от нашата история, в тях остава една силна лирическа струя, личи лирическият

темперамент на поета. Чувствата и настроенията са главно пак около любовните преживявания.

И в областта на епоса достиженията на К. Христов са неравносложни. Неговата неспокойна натура на поет, неговото много често разсейващо се художествено съзнание не му позволяват да се задържи винаги и докрай на определена художествена идея. Често вмъква не винаги мотивирани случки и обрати в действието и т. н. Като използва нашата не особено богата традиция в поемата, като се основава на опита на своите предшественици — преди всичко Вазов и Пенчо Славейков — К. Христов засяга подобно на тях проблемите за патриотичния дълг, за всички онези чувства, свързани с по-важните събития в историята на България, и за любовните увлечения и страсти, поставени на по-широка битово-нравствена и социална основа. Когато навлезе, в повечето от поемите и баладите си, в неизчерпаемия поетичен извор на народното творчество и като се опре на богатия духовен живот на народа, той създава едни от най-ценните си епически творби. А художествено най-цялостни от тях са онези, в които поставя, както и в лириката си, темата за любовта и то с подчертано битова атмосфера: „Първа любов“, „Русалка“, „Гюргя“, „Младоженци“, „Милкана и Рале“ и др. Изобщо битово-любовните му поеми и балади, създадени в първия период от неговото творческо развитие, са най-значителни.

По „кирилхристовски“ е разработена любовната тема в поемата „Първа любов“ и баладата „Русалка“. Докато в поемата любовното чувство е чистият, невинен и току-що пробуждащ се трепет, в баладата любовта е поставена на нравствена основа и засяга проблемите за виновност и угризение на съвестта, а оттук и трагичната съдба на героите.

В „Първа любов“, със свойствената си поетична лекота, особено ярка, когато заговори за близки до сърцето му и от неговия поетичен свят неща, пресъздава събуждащите се първи невинни трепети на любовното влечение в младите души на героите, почти деца. Още началото на поемата е издържано в оня жизнерадостен и малко идилично шеговит тон, който си остава основен и за цялата творба. А самите описания са в битово-народен стил

Глъч, песни, смехове — като в баня врява
Жени, мъже, деца — креслив до бога свят...
Шуми учудено вековната дъбрава,
Що лази пръснато в полегатий скат.

Сочното описание продължава с много живи и колоритни моменти от бита и еснафските традиции от градеца: с радостното настроение на шетащите край набързо запаления огън мъже и жени, с билниците в изстудения вир, с шумния обед. . . Това са картини, които говорят за способността на поета да рисува предметно и точно, да улавя реалните измерения на нещата и да разказва с простота и народна образност. Разбира се, не описанията, колкото реалистични и битово-колоритни да са те, са главната творческа грижа на поета, а проблемата за пробуждащо се любовно чувство на фона на ярка битова обстановка. Увлечените по цветята хлапак и девойка се отделят от другите, като птички подхвъркват и отиват все по-навътре в гората. . . А „сърценцата“ на тези „две пеперуди мили“ трептат от някаква непозната радост: за първи път ги обхващат „тръпки сладостни“ и неизказаният „шемет“ на непознатото и пробуждащото се чувство. А бурята и рукналият дъжд ги отвеждат в хралупата, където, сврели се, прегърнати и затоплени те почувствуват още по-силно непознатото влечение един към друг. И поетът се провиква

О тръпки сладостни, о чудно благ топлик! —
Любов, разбраха ли те дивний твой език!

Когато се прибират при другите, двамата „герои на деня“ приемат строгите укори, защото

... мрак благословен притулил е грижливо
И гузният руменец що бузите гори,
И някак чудните в очите им искри.

Така, без да търси трагични и съдбовни преживявания, без да се задълбочава в етично-психологическите проблеми, К. Христов успява да разкрие непосредствено и правдиво съвсем простата линия, по която са направени първите стъпки на любовния трепет. И тук е неговата сила. Защото там, където поетът поиска да застане в ролата на мъдрец, когато се опитва да философствува и с това да усложни фабулата, той не сполучва. Не само защото е недълбок като мислител, но и защото стихът му изгубва непринудеността си и става тежък, измъчен. А в „Първа любов“ стихът е плавен и стремителен. Разказът се движи без никакви мисловни задръжки, при динамични и лаконични, свежи и точни описания. И нали показва „любовни трепети“, поетът е в стихията си. И което е най-важното — не грубата еротика на увлечението е на преден план, а смътно долавящите се, морално чисти и окрилящи любовни копнежи.

В „Русалка“ темата за любовта не е разработена както в „Първа любов“ с този шеговито-закачлив тон, а с трагични ноти и баладичен стил. Наистина и тук, при действията и постъпките на момъка има нещо неспокойно и нехайно, нещо от „скитнишката“ природа и ненаситно желание на любовника, познат като лирически герой в поезията на К. Христов. Това личи особено в началото на поемата, където момъкът е представен и то в интересния стил на народния говор, като развейпрах, който тича подир девойката-сираче цяла година, измамва я и я изоставя. Но по-нататък, като че ли от името на народа е показана преди всичко голямата нравствена вина на младежа. Неговите преживявания, пробудената съвест, съзнанието за виновност и т. н., това остава в центъра на баладата, а не ергенското нехайство и лудории. Съвсем естествено тази безспорна и по-значителна духовност и етичност в общата идейно-емоционална атмосфера, съчетана с дарбата на поета да композира, с живото чувство за пейзаж, със сполучливото използване на баладично-фантастичните моменти, осигуряват и обясняват идейно-художествената завършеност на творбата. Докосваща най-нежните страни на сърцето, тя вълнува и днешния читател. По своята тема, по своя сюжет „Русалка“ напомня романтичните балади от XIX век на Байрон, Пушкин, Лермонтов, Маха...

Проврял се е месец през облак, огрява
далеко пустинни води.
Спят хижи рибарски. Среднощ, превалява:
девойка край Дунав седи.

Тя гледа как бърза вълна по вълната,
прехласната гледа ги тя,
и сладостен шемет ѝ люшка главата,
накичена с росни цветя.

Това поетично описание в началото на баладата, повторено и като рефрен в края, най-добре показва възможностите на К. Христов като художник-живописец. Битовата картина не е сама за себе си, а е съзвучна

е преживяванията на девойката, която, чула песента на милите русалки, се хвърля при тях, за да намери почивка нейното „измъчено младо сърце“.

Извънредно силният момент, когато тръгнал с кончето си за Влашко, за да избяга от хорските укори, момъкът познава наскоро Дунава в образа на русалката озлобестената от него девойка, свидетелства и за умението на поета да възсъздава и драматични сцени, да вниква дълбоко в преживяванията на героите. Поосвободил се в значителна степен от преднамерената си субективност, поетът сякаш се слива със съзренията и представите на народа. Баладата се отличава с последователност и насоченост в осъществяване на значителната по нравствения си заряд художествена идея, с композиционната завършеност и стегнатост. Отделните моменти са много добре свързани, а разказът е последователен, динамичен и жив, без излишна словоохотливост. Липсват невероятни или необуздани епизоди. Поетът добре мотивира и направлява настроенията на героите, техните действия и постъпки, като показва напрегнатостта или дори драматичността на техните преживявания. Фантастично-баладичните и романтични моменти са умело подчинени и съчетани с реалистичните черти на нощния дунавски пейзаж. Поетичният език, похватите, изразните средства напълно отговарят на общия тон на баладата. „Русалка“ е художествено най-цялостното епическо произведение на К. Христов и една от най-хубавите балади в нашата литература.

В баладичен стил разработва темата за любовта К. Христов и в „Гюргя“ и в „Милкана и Рале“. Само че при тях разказът е удължен и усложнен с редица обрати в развитието на действието, с епизоди, които са решаващи в съдбата и поведението на героите, но които са или психологически невероятни, или изобщо недостатъчно художествено мотивирани. По-трудно може да се приеме например смъртта на Стоичко и особено на Гюргя в иначе наситената с много интересни и правдиви страни от народния бит едноименна поема. Впечатлението от също така интересно замислената и притежаваща много свежи оригинални сцени и описания „Милкана и Рале“ се разваля от последната картина. Тук влюбеният Рале изоставя изгората си, за да запази кожата си. Но накрая стават жертва и двамата: той на глутницата вълци, а Милкана, успяла да се качи на дървото, замръзва. Този последен и решителен епизод прозвучава съвсем необуздано. Зловещият край не е в тонално и стилно единство с цялата творба. Не може онези, които пренебрегват традиции и обичаи, за да се съберат, накрая да стигнат до истинско озлобление. „Остави ме звярът“ — говори Милкана, след като любимият отказва да ѝ помогне. А малко преди това и двамата са се клеили в своята обич. СреЩаме пак разсейващото се и нецялостно художествено съзнание и мислене на поета.

Повече оптимистичност и светлина излъчват поемите „Хоро“ и „Младожени“. При разработката на жизнено-битовия материал и при използване на народните песни в „Хоро“, К. Христов не е съвсем оригинален. Преди него имаме сполучливите поеми на Пенчо Славейков „Коледари“ и „Епиталами“. Все пак, като избира мотива за нещастната и несполучлива любов и като използва диалогичната форма — хора от моми и ергени, мъжете от механиката, песните на хоропроводника, невестата и т. н. К. Христов правдиво възсъздава един радостен момент от живота на село: неделята, времето за почивка и веселие. Закачливите и тъжни песни умело се редуват, за да създадат една хармонично съчетана картина на селския живот. Проникновено е вникнато в душата на копнеещата за щастие невеста. Чрез нейните мечти главно поетът прави от „Хоро“ един

своеобразен поетичен химн на любовта. За любовния копнеж няма преграда. Тъгуващата заради почернена младост и несподелена любов невяста, „рано посгодена“ за „старо-хоро“ приема задирките на свирача и сама подхвърля дръзко

Де гиди юначе,
църноок Невене,
стига си ми жалба
жалило по мене!

И е готова да му прати, ако е забравил пътя или няма конче, деветте си братя и конче „що три сахати отпред коня бяга“, за да иде при нея. . .

От хумористичния тон, от гротескно-натуралистичното увлечение при рисуване физическия образ, а отчасти чувствата и копнежите на героите-младоженци, като че ли поемата „младоженци“ поолеква по съдържание. Получава се впечатление от нещо несериозно и разностилно. Не може да не се признаят обаче и такива положителни качества на творбата — реализъм и социалност. За герой е взет не друг, а един от социално най-онеправданите членове на обществото — уличният метач. Той обаче има право и да се радва, и да люби, и да мечтае. Наистина моментите на радост са кратки, но поетът с много сърдечност и интимност говори за тихото щастие на метача и за неговата грозничка булка. Бурята и фъртуната зла не могат да попречат на радостните мигове на онези, в живота на които има толкова малко радост. Дълбоко разбиране и вникване в съдбата на тези деца на бедността е показал поетът, когато с такава топлота говори за техния човешки прост стремеж за ласки и щастие

О тихи радости в колибата последна,
във неприветното гнездо на бедността!
Цъфтете, трепкайте! През тоя праг погледна
недавно гиздава, засмяна любовта!
Порадвайте й се нещастни, дор сте двама,
че скоро гръб ще ви обърне тя и няма
да видите лице й вече никой път!
Тез радости като трески ще прегорят.

Етичната дълбочина, народността облик, по-голямата художествена завършеност изобщо на битовите поеми и балади на Кирил Христов се обяснява и с плодотворното използване идейно-поетичното богатство на народното творчество. Ако при преработката на народните песни, поради повърхностното и нетворческо отношение, в повечето случаи поетът не сполучва, при поемите и баладите си той търси в делото на народния поетичен гений мъдрост и нравствена опора, народна душевност и образност, поетични похвати и изразни средства. И тъй като липсва копиране и стилизиране, свободното използване и претворяване — по личния си темперамент на неизчерпаемото богатство на народните песни, прави образите и картините, мислите и чувствата на героите по-правдиви и жизнени, по-народностни и убедителни.

Още в юношеските стихове на поета е засвидетелствуван интересът му към историческата тематика. По-късно той създава редица легенди и поеми със сюжети от миналото. Докъм 1903 г. отпечатва „В пламъците на Стара Загора“, „Обсадата на Солун“, „Боят при Чермен“, „Убиецът на Асеня I“, „Бежанци“, „Владимир и Косара“, „Роб“, „Пред ослепения

истукан“ и др. През 1930 г. излиза и най-голямата му поема „Чеда на Балкана“.

И по идейното си съдържание, и по разгръщането на сюжета, а във връзка с това и по описанията на природата, и по лекотата на стиха и богатството на езика, историческите поеми и балади на К. Христов отстъпват на Ситово-любовните. Сравнително повече са сполуките му в някои описания на природата или показване на някои силни преживявания или състояния на героите: майчината любов, трагизъм дори в изживяванията на целия народ — „Бежанци“, „Раздяла“ и др. Но общо взето поетът сякаш не успява да се пребори с трудността, която предлага историческият сюжет: или се увлича в предълги разказвания на случки, на ефектни събития и обрати, или не може да разкрие по-дълбокия смисъл на историческите събития, като се задоволява с най-общ коментар, правен преди него от Друмев и Вазов, или затлачва разказа си с остарели и шаблонни мъдрувания и погрешни идеи. А постъпките на героите остават не напълно изяснени. Трудно се удава на поета да вдъхне поетичен живот на историческия факт, защото сякаш за себе си не си изяснява основната мисъл, около която ще обедини и разкаже случките, ще подбере детайлите, ще разгъне действието. Невероятните събития или чудотворните промени с героите много често убиват в зародиш поетичния замисъл.

Всесилен е например „заложника болничар и стар“, който без никакви препятствия и трудности убива Калоян — „Обсадата на Солун“; не напълно изяснена за самия поет е била идеята в „Боят при Чермен“; невероятен и необоснован е щастливият край във „Владимир и Косара“; не е ясно как девойката-весталка ще познае влюбения в нея герой на „Пред ослепения истукан“ щом лицето ѝ не е виждал човешки поглед; как така родителите ще хвърлят децата си „без жал“ — „Майка“ и т. н.

Нищо ново не внася в поетичния си „актив“ К. Христов и с героичната поема „Чеда на Балкана“, писана две-три десетилетия по-късно, отпечатана през 1930 г. Пак по подобие, а в известен смисъл под влияние на Пенчо Славейков (докрая на живота си Кирил Христов е в някакво прикрито съревнование с него) той възпява едно важно историческо събитие — Балканската война, с намерението да покаже героизма на обикновения българин, патристичното въздушевляние на целия народ и т. н. С общата идейна концепция на поемата, с назадничавите мъдрувания К. Христов се връща назад. В нея личи наистина все още майсторът на стиха, особено в онези песни, където се вижда и чувства поетът-лирик и пейзажист, където липсват допотопните автори идеи и разсъждения — например I и II песен. Тук са: възхновеният поетичен славослов на „приказний Балкан“, на „бисерний Пирин“, на „Родопа син“, на „Рилската светя пустиня“; описанието на избуялата зеленина — „на лятото байраците зелени“; картината на прииждащата буря и т. н. Живи и с вярно уловени битови подробности са описанията на гощавки, веселия. . .

Безспорно предимство и плюс на поемата е сатиричната ѝ насоченост — изобличението на министри, генерали и преди всичко на Фердинанд. Късно наистина, но очевидно К. Христов прозрява оная пакостна и реакционна роля, която играе Фердинанд през войните. Поетът не пести краските, епитетите, заострените хиперболични сравнения, откритите ругатни: „изпъшква той с силний си хобот“, „изръмжавя“, „навирил нос в тапетите“ и т. н. Създава един сатиричен образ съвсем по каравеловски, както отбелязва Малчо Николов. Дори в известен смисъл напомня сарказма на Михайловски. Противонародните, противобългарските замисли и дей-

ствия на Кобурга са разкрити с рядка откровеност — било направо от поета или чрез собствената реч на коварния монарх: „няма съвест, за да му тежи“, „възвества най-големите лъжи“, „в политическите му тевтери лъжливи сметки само щеш намери“. А собствената сентенция на монарха подобно на Абдул Рахман паша на Михайловски, гласи:

Но безпределна власт добива на земята
Тоз само, който е в съюз със — Сатаната.

Тези думи, излезли от устата на суетния наследник на Кобургите, са пропити с ужасна макиавелщина. Пред всичко това стои като ням и в пълно недоумение главният герой Влад Братински, отишъл при „вожда“, за да каже открито мнението си по назряващите събития. А веднага след излизането от царския кабинет чува зловещ смях и се пита:

Що значи тоя смях? Пиян да бъде?
Не е — макар комай пиянски той да съди.
Що друго? Кокаин ли? Морфин? може би.
А впрочем него не един порок хаби.

Поразен е Братински и от оная жалка и верноподаническа роля, която играе министър-председателят — пионка в ръцете на щеславния господар, който в най-тежките минути на войната, когато войниците измират от болести и глад, се грижи за... триумфалния влак, с който ще пристигне в Цариград...

Изобщо образа на омразния Кобург поетът е изградил в сатиричен план, с изобличителен патос, макар да е попрекалил с грубостите и преднамерените нападки. Този патос обаче не е свързан с един общ тон, с едно общо звучене на поемата. Строго погледнато такъв общ тон няма. И тъй като липсва един здрав демократичен и последователно прокарван идеен замисъл и композиционният дар на поета, така ярко проявен при малките епически форми, не може да се разгърне. В поемата липсва също така една цялостна епическа линия, която да свързва и да обединява събитията. А главните герои, пак по подобие на „Кървава песен“ не са дейни и активни като истински живи лица, а автори резоньори. Нито Влад Братински, нито доктор Начо, нито Тачо Барбара, нито другите герои са индивидуализирани с неповторими свои черти. Те са някакви високоговорители, на които поетът се мъчи да вдъхне живот главно с... речите, които им диктува. По отношение на идейното осмисляне на големите събития, К. Христов отива още по-назад от Пенчо Славейков. Ако индивидуалистично-нитшеанските ноти в „Кървава песен“ имат известно обяснение с онова време до Балканската война, когато тези идеи са били модни и са владеели сърцата и умовете на значителна част от интелигенцията, то расистко-фройдистките теории на К. Христов през 1930 г. звучат просто невероятно по своята откровеност и по своя анахронизъм.

Каква идейно-художествена цялостност и какво въздействие върху читателите от 30-те години ще има поемата, когато например в цялата III песен се развиват теории за расовото смесение и половата неудовлетвореност, като главни фактори за... националните бедствия и нещастия. На политическо събрание поетът Божидар говори, че българският народ бил на кръстопътя на всички раси и затова у нас нямало сговор и ред. А според доктор Начо обществените борби, злобата и завистта имали своите корени в „гледа към любов“...

Тъй като речите на героите и собствените думи на поета му се струват недостатъчни, той прибавя към поемата и едно „Вместо послесловие“.

където със свойствения си крайно егоистичен морал не само се нахвърля върху критиците, че не го признавали за. . . най-големия български поет, но решава по „научно-публицистичен“ път да разясни идеята на поемата. С две думи — това разяснение е следното: половият глад е причина за жестокостите в обществено-политическия живот. От това безапелационно „научно“ обяснение е възмутена цялата ни прогресивна и честна интелигенция. Не се приема от почти всички литературни критици с име. Дори и тези, които не стоят на марксистически, а „на класови“ позиции, като М. Николов, К. Гълъбов и др. Изключение правят само неговите „приятели“. Георги Бакалов не може да сдържи гнева си и излиза със съкрушителен отзив в сп. „Звезда“. Не по-малко съкрушителна е рецензията на Людмил Стоянов. Макар и да не е преминал още на последователни революционни позиции, поетът прави убедителен разбор на поемата, като отрича грубия шовинизъм и патриотизъм „на кафенета и кръчми“, „на лудничавите“ теории на героите и т. н. Доказва, че в нея липсва психологическа правда, етичен стил, за да заключи, че творбата е „един от най-слабите опити в литературното му дело“.¹ Трудно може да се прибави нещо повече към тази оценка. А заедно с идейното изоставане в „Чеда на Балкана“ се вижда и изоставането, и упадъкът на К. Христов и по отношение на художествената форма, взето общо и по-специално в областта на стила и езика. Уж стихът е свободен, с много анжанбмани, но не му достига жизнена сила и истинска образност. В много случаи езикът е остарял, беден, вестникарски, с доста старомодна конструкция на фразата.

По същите идейни и художествени причини последните епически цикли „Казанова“, „Стари бронзи“, „Печенегът и монахинята“ или незавършеният роман в стихове „Бездна“ не правят почти никакво впечатление на литературните среди.

Без да се спираме подробно на опитите на Кирил Христов в областта на драмата и белетристиката, трябва да отбележим, че и в двата жанра той общо взето не оставя нещо по-значително. В не малкия брой негови драми елементи на истински драматизъм — и в трагичната съдба на главния герой и в развитието изобщо на действието — може да се намерят само в историческата трагедия в стихове „Боян Магесникът“. Същевременно обаче в трагедията открито се проповядват шовинистични и дори нитчански идеи. В разказа и романа Кирил Христов е съвсем безпомощен. Побезспорни са заслугите му като преводач на руски, италиански и други автори. Най-поетични, най-безукорни и стегнати са преводите му на малките и преди всичко лирически песни и поеми, а по-малки са успехите му в големите епически произведения — „Фауст“, „Преизподня“ и др.

Люлян от всички вълни и ветрове в българската литература, проявил идейна неустойчивост и груб егоцентризм, Кирил Христов плаща скъп данък на индивидуализма и шовинизма. За това в значителна част от творчеството му не можем да открием идейната висота, гражданското възмущение и благородството на нашите най-големи творци. В поетичния му свят влизат главно нестареещата „вечна“ тема на любовта, античното начало на преклонение пред природата, обичта и страданието към родното. И онези творби на поета, които той поднася било като замайващи и кипящи чаши на любовната страст, или като химни на младостта и на родната природа, определят неговото място и значение в нашата литература.

¹ Л. Стоянов, За литературата и изкуството, 1959, стр. 221—224.